

University
of Wrocław

ISSN 1392–6195 (print)
ISSN 2029–2058 (online)
JURISPRUDENCIJA
JURISPRUDENCE
2009, 4(118), p. 265–284

TEISĖS VAIDMENS SILPNĖJIMAS KOMERCIALIZUOTOJE VISUOMENĖJE

Vytautas Šlapkauskas

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakultetas
Teisės filosofijos katedra
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius, Lietuva
Telefonas (+370 5) 271 4697
Elektroninis paštas tfk@mruni.eu

Pateikta 2009 m. spalio 27 d., parengta spausdinti 2009 m. gruodžio 14 d.

Anotacija. Globalizacijos apimtame pasaulyje kultūrinė atranka yra svarbiausia tolesnės socialinės evoliucijos varomoji jėga. Ji vis akivaizdžiau matoma ne tik vienos visuomenės, bet ir globaliu mastu. Viena svarbiausių šios jėgos išraiškų yra teisė kaip socialinė institucija, kuri ne tik atlieka kultūrinės atrankos funkciją, bet ir pati patiria kultūrinę atranką. Straipsnyje atskleidžiamas komercializuotos demokratijos poveikis teisei kaip socialinei institucijai. Komercializuota demokratija – tai liberalios demokratijos ir laisvosios rinkos suaugimo socialinis padarinys, kai visuomenės sąmonėje pelno siekimas įsitvirtina kaip aukščiausias veiksmingų socialinių santykių kriterijus. Teisė kaip socialinė institucija visada buvo vienas svarbiausių visuomenės socialinė integracijos pagrindų. Todėl pagrįstai turėtume kelti prielaidą, kad šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse stiprėja socialinis teisės vaidmuo. Tačiau komercializmo apimta demokratija yra ne tik šiuolaikinis Vakarų civilizacijos raidos padarinys, bet ir pagrindinis jos tolesnės raidos kontekstas, darantis neišvengiamai labai stiprų neigiamą grįžtamąjį poveikį pačiai socialinei raiškai. Liberalios demokratijos ir laisvosios rinkos suaugimo socialinių padarinių analizė atskleidžia, kad visuomenėje silpnėja teisės kaip socialinės institucijos vaidmuo.

Reikšminiai žodžiai: socialinė institucija, teisė kaip socialinė institucija, komercializuota demokratija, rinka, globalizacija.

Įvadas

Globalinio evoliucionizmo požiūriu divergencijos dėsnis, kuriuo grįsti visi evoliuciniai procesai, apima ir socialinio pasaulio evoliuciją, kuri vyksta struktūrinio sudėtingėjimo linkme. Šio požiūrio veiksmingumą patvirtina globalizacijos procesas, kurio svarbiausia varomoji jėga yra ne gamtinė, o kultūrinė atranka. Ji visada skirtingu laipsniu veikia visų socialinių subjektų gyvenimo kokybę, bet šiuolaikinėje socialinėje raidoje ją nulemia. Todėl globalizacijos procese neišvengiamai aštrėja visuomenės sugebėjimo perimti išivyraujančios universalios kultūros bruožus (akultūracijos reiškinys) ir individų sugebėjimo savo gyvenimą grįsti kultūros produktais problemos. Abiejų problemų masto augimą galime riboti tik plėsdami bendrosios kultūros interiorizacijos ir su ja susijusios kultūros produktų vartojimo teisinės kontrolės galimybes. Kita vertus, akivaizdu ir tai, kad visuomenė dar nepakankamai įsisąmonina vis labiau aktualėjantį kultūros vaidmenį, nors XX a. antroje pusėje kultūros socialinę reikšmę planetos mastu pabrėžė skirtingi autoriai, pavyzdžiui, T. S. Eliotas ir D. Belas¹, A. Markins ir M. Maruyama² ir kiti.

Globalizacija yra žmonių kultūrų sąveikos planetinis padarinys, kuris grįžtamai skirtingai paveikia pačių žmonių asmeninį gyvenimą. Globalizacijos padarinių žmogui tyrimai atskleidžia, kad „globalizacija išskaido lygiai kaip ir suvienija; ji skaido vienydamą, o pasaulio skaidymo priežastys yra tos pačios kaip ir skatinančios jo vienodėjimą. Kai verslas, finansai, prekyba ir informacijos srautai įgauna pasaulinį mastą, prasideda „lokalizacijos“ procesas, kuris apibrėžia erdvę. Be to, šie du glaudžiai susiję procesai lemia griežtą ištisu bendruomenių ir įvairių gyventojų sluoksnių sąlygų skirtingumą. Kas vieniems rodosi kaip globalizacija, kitiems reiškia lokalizaciją; globalizacija, vieniems skelbianti naują laisvę, daugeliui kitų stoji kaip nekviesta nuožmi lemtis“³. Šią Z. Baumano išvalgą visiškai patvirtina dabartinė pasaulinė finansų krizė, kurią kai kurie komentatoriai paskubėjo lyginti su „didžiąja depresija“. Visiškai tikėtina, kad įžengėme į naują dažniau besikartojančių sukrėtimų laikotarpį, kuris vieniems gali virsti „didžiąja depresija“, o kitiems, priešingai – „didžiuoju pakilimu“. Apie tai verčia susimąstyti ne tik Z. Baumano, bet ir I. Valerstaino išvalga, kad „šiuolaikinė pasaulio sistema kaip istorinė sistema įžengė į baigiamąją krizės stadiją ir vargu ar egzistuos po penkiasdešimties metų. Tačiau krizės padariniai nėra iš anksto apibrėžti, nes mes nežinome, ar pakeičiančioji naujoji sistema (arba sistemos) taps geresnė arba blogesnė už tą, kurioje mes dabar gyvename. Bet ką mes tikrai žinome, yra tai, kad pereinamasis periodas bus grėsmingų sukrėtimų laikotarpis, kadangi perėjimo kaina labai didelė, jo perspektyvos visiškai neaiškios, o mažų permainų poveikio baigtiniams rezultatams potencialas yra

1 Bell, D. *Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai*. Vilnius: Alma littera, 2003, p. 145–146.

2 *Cultures beyond the Earth*. Harkins, A. M.; Maruyama, M. (eds.). New York: Random House, 1975, p. 3–9, 135–136.

3 Bauman, Z. *Globalizacija: pasekmės žmogui*. Vilnius: Strofa, 2002, p. 8–10.

nepaprastai didelis⁴. Šių labai tikėtinų permainų kontekste būtina aptarti teisės kaip socialinės institucijos vaidmenį.

Teisė yra ne tik kultūros produktas, bet ir vienas svarbiausių globalizuotos socialinės tikrovės pažinimo, jos elementų kūrimo ir valdymo įrankių. Remiantis teisės kaip socialinės institucijos samprata galima pažinti visuomenės ir jos socialinių grupių teisinę tikrovę bei atskleisti objektinės ir subjektinės teisinės kultūros sąveikos pobūdį. Žvelgiant pro šį „langą“ teisinė tikrovė nesubyra vien į atskirų individų teisinio elgesio fragmentus, bet, priešingai, atskleidžiamas visuomenės kaip socialinės sistemos, ir teisės ryšys, visuomenės ir jos socialinių grupių požiūris į teisę. Kiekviena istorinė visuomenė siekė su socialinės kontrolės mechanizmu riboti objektinės ir subjektinės teisinės kultūros konflikto aštrėjimą. Tačiau liberalios demokratijos ir globalios rinkos sąlygomis visuomenė linksta absoliutinti teisinį individualizmą, todėl dažniausiai nepakankamai yra vertinami visuomenės kaip socialinės sistemos ir teisės ryšio, subjektinės teisinės kultūros sklaidos tyrimai. Nesant išsamių teisės socialinio veikimo tyrimų beveik nepastebime, kad demokratijos ir globalios rinkos stiprėjantis suaugimas išreiškia ne tik pakitusį visuomenės narių elgesį⁵ ir požiūrį į teisės vaidmenį, bet ir pačios teisės kaip socialinės institucijos sampratą. Įsiviešpatauja vien interesai, kurių įgyvendinimas, kuriant jiems „palankią teisę“, sukelia labai pavojingus socialinius padarinius.

Šiuo tyrimu siekiame atskleisti pakitusį teisės kaip socialinės institucijos vaidmenį komercializmo, demokratijos ir globalizacijos ryšio sąlygomis.

1. Visuomenės ir teisės kaip socialinės institucijos ryšio samprata

Klasikiniu požiūriu visuomenė yra istoriškai susiformavusi ir nuolatos besivystanti žmonių, jų ryšių ir santykių visuma, turinti sistemos bruožų. Nors visuomenės kaip socialinės sistemos pagrindiniai elementai yra žmonės ir jų santykiai, bet jos esmė išreiškia funkcionuojanti socialinė tvarka. Yra tiek visuomenės, kiek jos nariai laikosi bendrų elgesio taisyklių, kurios išreiškiamos moralės, religijos ir teisės normomis. Kitaip tariant, moralė, religija ir teisė yra socialinės tvarkos išraiškos būdai. Tai reiškia, kad žmonių socialiniai santykiai nėra chaotiški, bet sureguliuoti moralės, religijos ir teisės normomis. Socialinė tvarka nėra sustingusi. Ji yra besivystanti dėl dviejų jos struktūrinių elementų – socialinio stabilumo ir socialinių permainų sąveikos. Socialinės tvarkos turinyje gali įsivyrtauti stabilumas, virstantis socialinių permainų stabdžiu. Bet gali būti ir priešingai, kai radikalios socialinės permaitos virsta visuomenės socialinės dezintegracijos veiksmu.

Visuomenė dažniausiai yra riboto atvirumo ir jos socialinė tvarka yra dinaminės pusiausvyros būklės. Tai reiškia, kad visuomenė išvengia socialinės tvarkos raidos kra-

4 Валлерстайн, И. *Конец знакомого мира*. [Valerstein, I. *The End of the World as We Know It*. *Sociology for the Twenty-First Century*]. Москва: Логос, 2004, с. 5–6.

5 Penn, M. J.; Zalesne, E. K. *Microtrends the Small Forces behind Today's Big Changes*. New York: Grand Central Publishing, 2007, p. 11–25.

tutinumą, nes tai lemia jos istoriškai susiklosčiusi ir labai lėtai evoliucionuojanti socialinė struktūra. Socialinė struktūra yra visuomenės, kaip socialinės sistemos, sandara, kurios elementai – socialinės institucijos, socialinės grupės, socialinės organizacijos ir socialinio veikimo formos – susieti tarpusavio ryšiais. Socialinės struktūros elementų ryšius subordinauja socialinės reguliacijos formos (pvz., papročiai, tradicijos, moralės, religijos ir teisės normos), susiformavusios ir besiformuojančios atitinkamomis istorinėmis sąlygomis. Jos yra socialinės reguliacijos įrankiai ir jų „stiprumas“ laiduoja pačios visuomenės gyvybingumą. Socialinė reguliacija – tai socialinių santykių tvarkymas, siekiant užtikrinti socialinės tvarkos stabilumo ir bendruomenės (visuomenės) laisvės ribų plėtimo dermę.

Remiantis Fr. von Hayeko atskleistomis socialinės tvarkos atmainomis galima skirti dvejopą socialinę reguliaciją: 1) socialinį savireguliaciją, susiklostantį savaiminiu būdu (socialinės kontrolės mechanizmas), ir 2) socialinį reguliaciją, susiklostantį organizuotu būdu, siekiant įsisauginti tikslų⁶. Savaiminiu būdu susiformavęs ir besivystantis socialinis savireguliacija yra platesnis už tikslingai ir organizuotu būdu diegiamą socialinį reguliaciją. Savaiminiu būdu socialinis reguliacija susiformuoja individams bendraujant ir bendradarbiaujant, t. y. „kai įvairaus tipo veikėjai abipusiai tipizuoja habitualizuotus veiksmus“⁷. Todėl būtina pabrėžti du dalykus: 1) bendruomenės nariai ima visuotinai laikytis atskirų individų įpročių, nes jų laikymasis teikia bendruomenei naudos, pavyzdžiui, didesnę socialinę saugumą ir dėl to didesnę jos narių tarpusavio pasitikėjimą; 2) socialinis reguliacija yra stiprus tik tada, kai jis remiasi socialiniu savireguliacija (socialine kontrole) ir/arba valstybės prievartos jėga.

Socialinio savireguliacija esmės analizė atskleidžia išskirtinį socialinių institucijų vaidmenį. Todėl jį aptarsime plačiau. Iš bendruomenėje įsitvirtinančių naudingiausių įpročių palengva susiformuoja socialinė institucija (lot. *institutio* – nustatymas, sutvarkymas), kaip nusistovėjusi visuomeninio (socialinio) santykiavimo forma, pvz., kraujomaišos tabu, privačioji nuosavybė, kitos prigimtinės teisės ir kita. Tai reiškia, kad socialinė institucija suvokiama kaip vidinis žmogaus veiklą reguliuojantis veiksnys, priverčiantis eiti ją bendruomenės pageidaujamomis vėžėmis. Dėl jos imperatyvų tariamo neišvengiamumo žmogus perima jam „primetus“ elgesio, veiksmų modelius ir lieka įsitikinęs, kad jo veiksmų eiga yra vienintelė jam galima ir vienintelė gyvenimiškai prasminga⁸. Dar socialinė institucija suvokiama kaip išorinis žmogaus veiklą reguliuojantis veiksnys, pavyzdžiui, žmonių susivienijimas, bendrija. Taigi tradicinę socialinės institucijos sampratą išreiškia du sąryšiu susieti sandai: 1) leidžiamo ir draudžiamo elgesio modelių visuma ir 2) žmonių bendrija, kuri laikosi tų elgesio modelių.

Taigi socialinės institucijos yra svarbiausias socialinės struktūros elementas, nes „suriša“ į vieną visumą visus socialinės struktūros elementus. Šią esminę ryšio funkciją atlieka moralė, religija ir teisė kaip socialinės institucijos. Pagrindinė socialinės struktūros funkcija – nuolatos „kontroliuoti“ tikrovės kūrimą taip, kad būtų užtikrintas sociali-

6 Hayek, Fr. A. *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. I: Taisyklės ir tvarka*. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 65–67.

7 Berger, P. L.; Luckman, Th. *Socialinės tikrovės konstravimas*. Vilnius: Pradai, 1999, p. 75.

8 Berger, P. L. *Sociologija. Humanistinis požiūris*. Kaunas: UAB „Litera“, 1995, p. 90–92.

nio elgesio numatomumas ir reguliarumas, garantuotas visuomenės socialinio saugumo ir socialinės egzistencijos tęstinumas. Šios socialinės kontrolės individai nejaučia, nes ji yra jų tarpusavio socialinės sąveikos natūralios sąlygos, darančios socializacinį poveikį individams. Tačiau jie jaučia socialinės kontrolės susilpnėjimą, kai didelio masto ir ypač radikalių socialinių permainių nulemtame socialinės struktūros persitvarkymo procese susilpnėja socialinio elgesio numatomumas ir jo socializacinis poveikis individams. Socialinės kontrolės susilpnėjimas atveria kelią socialinei dezorganizacijai – kultūros vertybių ir socialinio elgesio normų ryšio silpnėjimui ir nutrūkimui. Socialinė dezorganizacija yra neišvengiamas neigiamas socialinės struktūros persitvarkymo šešėlinis reiškinys, kuris nyksta stiprėjant socialinės kontrolės funkcijai. Kitaip tariant, dažniausiai socialinė dezorganizacija suprantama kaip laikinas reiškinys, kuris natūraliai išnyksta persitvarkius ir vėl normaliai funkcionuojant socialinei struktūrai.

Teisė, kaip ir religija bei moralė, yra socialinės struktūros elementas – socialinė institucija, kurią išreiškia du sandai: žmonių bendrija (socialinė grupė, organizacija, pavyzdžiui, valstybė) ir jos puoselėjamų privalomo elgesio taisyklių visuma. Tuo pabrėžiamas žmonių bendrijos ir teisės ryšys: teisė yra ne tik atitinkamos žmonių bendrijos, pavyzdžiui, valstybės, kultūros padarinys – bendros socialinio sugyvenimo (socialinės tvarkos) taisyklės, bet ir veiksnys, nuolatos kreipiantis socialinį sugyvenimą (socialinės tvarkos raidą) taip, kad išliktų pati bendrija. Valstybės lygmeniu visuomenės teisinės kultūros stiprumas – socialinės tvarkos taisyklių kūrimas ir jų subjektinis laikymasis lemia jos kaip nacionalinės bendruomenės gyvybingumo laipsnį. „Teisė <...> negali būti visiškai redukuota tik į materialines tos visuomenės, kuri ją sukūrė, sąlygas ar į idėjų bei vertybių sistemą; teisę reikia traktuoti ir kaip savarankišką veiksnį, kaip vieną iš visuomeninės, ekonominės, politinės, moralinės bei religinės raidos priežasčių, o ne tik kaip šios raidos padarinį.“⁹ Kitaip tariant, teisės kūrimo ir įgyvendinimo būklė visada daro grįžtamąjį poveikį visuomenei – ją stiprina arba silpnina. Todėl teisės kaip socialinės institucijos visuomenėje yra tik tiek, kiek pati visuomenė puoselėja privalomo socialinio elgesio kultūrą. Bendrų elgesio taisyklių laikymasis organizuotos prievartos sąlygomis neužtikrina visuomenės socialinio elgesio kultūros ilgaamžiškumo, nes ji sunyksta pašalinus prievartos sąlygas. Ilgaamžė socialinio elgesio kultūra formuojasi kaip visuomenės egzistencinio saugumo, tikėjimo bendromis vertybėmis ir socialinio pasitikėjimo išraiška.

Esminis teisės bruožas – elgesio taisyklių laikymosi privalomumas. Dažniausiai dėl šio teisės bruožo kyla ginčai: kas yra teisės normų privalomumo garantas – tik valdžia ar ir valdžia, ir bendruomenė? Šie ginčai vyksta E. Diurkheimo sociologijos suformuluotos socialinės prievartos sampratos ribose. Tačiau žvelgiant platesniu požiūriu paaiškėja, kad teisinių taisyklių privalomumas susiklosto ne tik dėl socialinės prievartos grėsmės ar dėl abipusės individų naudos, bet socialinio saugumo poreikio, kuris yra viena svarbiausių žmogaus gyvenimo vertybių, įgyvendinimo procese. Socialinio saugumo poreikio įgyvendinimas grindžiamas socialinio elgesio reguliarumu, leidžiančiu numatyti, projektuoti socialinių santykių dalyvių elgesį. Didėjant socialinio elgesio numatomumui,

9 Berman, H. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Pradai, 1999, p. 69.

stiprėja taiki individų socialinė egzistencija. Bendruomenei (visuomenei) įsisąmoninant socialinio elgesio reguliarumo ir taikios socialinės egzistencijos ryšį, stiprėja teisinė jo apsauga, numatant neigiamas socialines sankcijas už atitinkamų socialinio elgesio modelių (normų) pažeidimą. Būtent aukštas privalomo socialinio elgesio reguliarumas ir numatomumas yra visuomenės egzistencinio saugumo, tikėjimo bendromis vertybėmis ir socialinio pasitikėjimo pagrindas. Su privalomo socialinio elgesio reguliarumo įsitvirtinimu klostosi ir stiprėja pati visuomenė – jos socialinė struktūra, kuri savo ruožtu „kontroliuoja“ individų elgesį. Dėl to suaugusiųjų karta suinteresuota socialinio (ir teisinio) elgesio kultūrą perduoti augančiai kartai ją socializuojant.

2. Vartotojiška visuomenė – komercializuotos demokratijos išraiška

Šiuolaikinė visuomenė yra vartotojų visuomenė „ta esmine prasme, kokia mūsų pirmtakų modernioji visuomenė pamatų klojimo, industrinėje stadijoje buvo gamintojų visuomenė. Tas senasis modernios visuomenės tipas sutelkė savo narius pirmiausia kaip gamintojus ir karius; pareiga atlikti šiuos du vaidmenis nulėmė būdą, kuriuo ta visuomenė formavo savo narius bei normą (socialinio elgesio standartą) <...>. Tačiau dabartiniu vėlyvosios modernybės (Giddensas) <...> ar postmodernybės tarpsniu moderniajai visuomenei jau mažiau reikalingas masinis industrinis darbas bei šauktinių kariuomenės; vietoj to jai reikia telkti savo narius kaip vartotojus. Būdą, kuriuo šių dienų visuomenė formuoja savo narius, pirmiausia nulemia pareiga atlikti vartotojo vaidmenį.“¹⁰ Z. Baumano minties potekstė yra visiškai aiški: vartotojų visuomenei gamyba ir šalies gynyba nėra pagrindinės vertybės, kurių puoselėjimas pramoninėje visuomenėje lėmė atitinkamų socialinio elgesio modelių raidą. Dabar puoselėjamos tik tos vertybės, kurios skatina individus atlikti vartotojo vaidmenį, sutapatintą su individo savirealizacijos laisve. Socialiniu lygmeniu visiškai ignoruojama, kad vartotojo vaidmens, kaip individo savirealizacijos laisvės, propagavimas pavojingai maskuoja žmogaus egzistencijos trapumą – pareigą nuolatos tenkinti svarbesnius pagrindinius žmogaus poreikius, pavyzdžiui, mitybos, socialinio saugumo, pasitikėjimo, meilės, darbo ir kitus. Vartotojų visuomenė neišsąmonina, kad pagrindinių žmogaus poreikių tenkinimą visada riboja socialiniai ištekliai. Kitaip tariant, vartotojo vaidmens atlikimas turi ribas, kurias peržengiant siaurėja pagrindinių žmogaus poreikių įgyvendinimo socialinės galimybės. Pavyzdžiui, globalizacijos apimtame pasaulyje pagrindinių žmogaus poreikių įgyvendinimo socialines galimybes riboja energetikos, ekologijos (pvz., gėlo vandens atsargų, šiltnamio efekto), demografijos ir kitos pasaulinio lygmens problemos. Todėl neatsitiktinai net mažas pagrindinių žmogaus poreikių įgyvendinimo socialinių galimybių susiaurėjimas visuomenėje neišvengiamai sukelia didelio masto socialinius neramumus.

Kokios socialinės jėgos lemia vartotojų visuomenės susiformavimą? Vartotojų visuomenės susiformavimo pagrindas yra pramoninės visuomenės sukurtas pragyvenimo

10 Bauman, Z., p. 123.

lygis, kuris leidžia naują žmonių kartą daugiau lėšų skirti individualiems savirealizacijos poreikiams tenkinti. Pakankamai aukšto pramoninės visuomenės pragyvenimo lygio sukūrimas lėmė individų galimybes dirbti ne visą darbo savaitę ir daugiau laiko skirti savanoriškam darbui bendruomenėje. Tai neišvengiamai išjudino visuomenės demokratizavimo procesą. Bet vien visuomenės demokratizavimo proceso nepakanka vartotojiškai visuomenei susikurti. Demokratizuotos visuomenės vartotojiškas pobūdis išryškėja tik rinkos santykių sąlygomis. Todėl aptarsime rinkos poveikį demokratizuotai visuomenei.

Rinkos politikos susiformavimo priešastys. Apie 1970 m. Vakarų valstybių ekonomikos augimą laipsniškai pakeitė jos perėjimas į stiprėjantį sąstingį¹¹. Tai lėmė dviejų globalių reiškinių – nuo XX a. šeštojo dešimtmečio vidurio išsivysčiusiose Vakarų visuomenėse prasidėjusio perėjimo iš pramoninės eros į informacinę epochą ir dešimtmečių vėliau prasidėjusio 50–60 metų trukmės Kondratjevo ciklo persiklojimas¹². Sumažėjęs darbo jėgos poreikis suponavo aštrią konkurenciją tarp kapitalo kaupimo šalių, siekiančių kiek įmanoma sušvelninti nedarbo problemą kaimynių sąskaita¹³. Neatitiktinai Fr. Fukujama pabrėžia, kad perėjimas į informacinę epochą susijęs su rimtais socialinio gyvenimo kokybės pablogėjimais¹⁴, kurie sukėlė abejonių gerovės valstybės ateitimi. Rinkos reguliavimas, F. Zakarijos žodžiais tariant, „pranoko visas kapitalistinės ekonomikos reguliavimo proto ribas“¹⁵; per daug dideli mokesčiai ir suraizgyta valstybinės kontrolės sistema. Todėl visų šalių vyriausybės – nuo JAV iki Prancūzijos, Indijos, Brazilijos – kitus du dešimtmečius įgyvendino ištisų pramonės šakų dereguliaciją, stambiausių kompanijų privatizaciją ir muitų tarifų mažinimą.

XX a. aštuntojo–devintojo dešimtmečio politiką apibūdina liberalių idėjų išsivyravimas daugelyje išsivysčiusių šalių. Kaip reakcija į išsikerojusį neefektyvų ekonomikos valstybinį reguliavimą tarptautinių finansinių institutų pastangomis ir pritariant JAV vyriausybei buvo parengtas valstybės poveikio ekonomikos sričiai mažinimo priemonių paketas, pavadintas „Vašingtono konsensusu“ arba „naujuoju liberalizmu“¹⁶. Valstybinio sektoriaus mažinimas tapo vyraujančia politikos tema iki devintojo dešimtmečio pradžios. Ir nors apie 1990 m. iškilo būtinybė peržiūrėti valstybės vaidmenį kapitalistiniame ūkyje, jos vaidmuo ekonomikai jau nebuvo svarbiausias. Tuo pačiu metu ir dėl tų pačių priežasčių sugriuvo sovietinė imperija. Daug šalių, išsivadavusių iš sovietinės

11 Валлерстайн, И., с. 52.

12 Kondratjevo ciklas pasireiškia pagrindinių pelno šaltinių perėjimu iš gamybos srities į finansų sritį ir atgal. Tai reiškia, kad pelno gamybos srityje mažėjimas verčia stambius verslininkus perkelti savo veiklą į spekuliacinio finansais sritį, o gamybos procesus – į tas valstybes, kuriose darbo jėga yra pigesnė ir valdymo efektyvumui kelti galima skirti santykinai mažiau papildomų investicijų.

13 Валлерстайн, И., *op. cit.*, с. 71–72.

14 Фукуяма, Фр. *Великий разрыв*. [Fukujama, F. *The Great Disruption*]. Москва: Издательство АСТ, 2003, с. 13–14.

15 Закария, Ф. *Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами*. [Zakarija, F. *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*]. Москва: Ладомир, 2004, с. 265.

16 Фукуяма, Фр. *Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке*. [Fukujama, F. *State Building. Governance and World Order in the Twenty-First Century*]. Москва: Хранитель, 2006, с. 18.

imperijos okupacijos ir įtakos, pasuko link demokratijos. Šį laikotarpį S. Huntingtonas pavadina trečiąja demokratijos banga¹⁷.

„Vašingtono konsensuso“ politiniai patarėjai įspėjo, kad su ekonomikos liberalizacijos procesu yra susiję pavojai, pavyzdžiui, savanaudiškumo augimas, jeigu neveikia atitinkami valstybiniai ir visuomeniniai institutai. Tačiau jie nebuvo išgirsti, nes vyravo požiūris, kad bet koks liberalizacijos laipsnis yra geriau nei liberalizacijos atsisakymas. Tik realios ekonomikos liberalizavimo reformos atskleidė, kad silpnai veikiančių valstybinių ir visuomeninių institutų sąlygomis liberalizacija yra pavojingesnė už jos nebuvimą. Neatsitiktinai pagrindinis laisvosios rinkos ideologas M. Fridmenas 2002 m. prisipažino, kad klydo, kai pabrėždavo tris žodžius – „privatizacija, privatizacija, privatizacija“, kurie išreiškia pagrindinį perėjimo iš socializmo į kapitalizmą įgyvendinimo būdą: „pasirodo, kad laikymasis teisėtumo gali būti svarbiau už privatizaciją“¹⁸. Valstybinio poveikio sričių siaurinimą daugelis šalių neteisingai suprato kaip valstybės galios silpninimą. O kai susilpnėja valstybės galia užtikrinti įstatymų įgyvendinimą ir apskritai socialinės tvarkos laikymąsi, iškyla pavojus liberalios demokratijos egzistencijai.

Dereguliuotos rinkos ir nacionalinės demokratijos sąveikos socialiniai padariniai. Rinkos dereguliuojimas nacionalinės valstybės lygmeniu daro poveikį visuomenės socialiniam mąstymui ir demokratijai. Besivaduojuojant iš ekonominio sąstingio ir išsiamoninant gerovės valstybės ribas bei jų peržengimo keliamus pavojus demokratijai buvo rastas tinkamas sprendimas: žmogaus teisių pagrindu išlaisvinti individų iniciatyvą nacionalinės valstybės lygmeniu, laikantis XIX a. politinės ekonomikos teoretikų įrodytos idėjos, kad „viešasis interesas tenkinamas tik tada, kai laisvai leidžiama reikštis privatiems interesams. <...> „naujosios dešinės“ atstovai siūlė siaurinti „viešąjį [valstybinį] sektorių“ ir atverti platesnes galimybes rinkos mechanizmams, kad net viešasis sektorius funkcionuotų taip, kad atitiktų „privataus sektoriaus“, arba rinkos „vadybos“, principus. Šio „naujosios dešinės“ projekto įgyvendinimas visuotinės demokratijos, priblėsusių moralinių vertybių ir besiplečiančio teisinio nihilizmo sąlygomis (valstybinės galios silpnėjimo požymis) leido ne tik išlaikyti gerovės valstybės idėją, bet ir davė visiškai nelauktų socialinių fenomenų: susiformavo trys vadinamosios šiuolaikinės visuomenės negalios – individualizmas, „instrumentinio proto“ prioritetas ir jų abiejų baimę keliantys padariniai demokratiniam gyvenimui¹⁹.

„Instrumentiniu protu“ vadinamas tokios rūšies racionalumas, kurį pasitelkiame numatydami ekonomiškiausias priemones tikslams pasiekti. Jo sėkmės kriterijai yra maksimalus efektyvumas, geriausias išlaidų ir pelno santykis, kurio taikymas apėmė visas gyvenimo sritis, tarp jų ir teisinę sistemą: sąmoningai elgiamasi priešingai teisės normų reikalavimams, nes apskaičiuojama, kad padaryta veika duoda daugiau naudos nei patiriama kentėjimų, kylančių iš maksimalios teisinės atsakomybės. Dažnai tikimasi išvengti teisinės atsakomybės arba bent sumažinti jos taikymo apimtį manipuliuojant

17 Huntington, S. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Oklahoma City: University of Oklahoma Press, 1991.

18 Фукуяма, Фр., с. 41.

19 Parsons, W. *Viešoji politika*. Vilnius: Eugrimas, 2001, p. 21.

žmogaus teisių ir laisvių absoliutinimu, pavyzdžiui, komercine paslaptimi, informavimo, saviraiškos laisve, nuosavybės ir kitomis teisėmis.

Nors žmogaus teisės yra socialinės moralės formos, bet jų teisinio absoliutinimo (atskiriant jas nuo kitų socialinės moralės vertybių) individo lygmeniu procese laipsniškai transformuojasi socialinė sąmonė: iš socialinės moralės „išlaisvintos“ visuomenės grupės ima savaip pertvarkyti desakralizuotą socialinę organizaciją. Jos sandara ir veiklos būdai tampa pasirinkimo objektu. Juos galima naujai suprojektuoti, atsižvelgiant į jų poreikį tariamai individų laimei ir gerovei. Instrumentinio proto kriterijų taikymas laipsniškai užvaldė mūsų gyvenimą. Jo nepriklausomumas, autentiškumas jau pajungtas našumo maksimalizavimo reikalavimams. Negalima teigti, kad žmonės nejaučia šios išryškėjusios priklausomybės nuo instrumentinio proto. Jaučia ir supranta, kad jų gyvenimas, visuomenės socialinė organizacija neturėtų būti grindžiama rinkos vertybėmis, bet taip daroma, nes pati visuomenė socialinį solidarumą „iškeitė“ į konkurenciją už socialinės moralės ribų. „Kai pelno siekimo principas tampa vieninteliu įstatymu, o rinka yra „išlaisvinta“ nuo visų socialinių ir valstybinių pančių, tuomet nematoma ranka tampa likimu, nuo kurios niekas negali pabėgti. Absoliučią valdžią turinčios pelno ir nuostolių apskaitos nelaimė yra tai, kad ji, kaip ir absoliuti biurokratija, beveik nepripažįsta jokio aukštesnio humanizmo, suteikiančio prasmę bendrabūviui visuomenėje ir galinčio apriboti beatodairišką pelno siekimą bei nehumanišką elgesį su kitais. Tačiau tokie imperatyvai, kaip bendra valia ar žmonių teisės, neįmanomi be visuomenės, kuri savo egzistavimą grindžia sąmoningais, laisvai apsisprendžiančiais gyventi kartu individualais, o ne pavienių asmenų egoizmu“²⁰.

Tolimesnis instrumentinio proto susilieėjimas su ta atstovaujamos valdžios forma, kuri dabar vyrauja Vakarų pasaulyje, yra iš tikrųjų pavojingas, nes valdžios pozicijose esančio individo kaip piliečio ir vartotojo interesų vidinis konfliktas riboja galimybes pagrįstai numatyti valdžios elgesį. Instrumentinio proto apraiškos pareigūnų elgesyje (pareiginių galimybių savanaudiškas naudojimas balansuojant teisėtumo ribose) ir valdžios institucijų veikloje (tarnauja sau!) slepia vidinę tendenciją mus tolinti nuo pilietinės visuomenės idealų, kuriems valdžia turėtų tarnauti. Taigi demokratijos ir visuotinės komercializacijos sąryšis sąlygoja prieštaringos piliečio-vartotojo sampratos kūrimąsi, grindžiamą ne socialinėmis (bendrosiomis), bet subjektinėmis (individualiosiomis) vertybėmis. „Dabar žmonės daugiau reiškiasi kaip vartotojai; būtent tai lemia jų valdžią, todėl komercializacija tapo atvirkščiąja demokratizacijos puse. Tai jėgos dvynės, stumiančios pirmyn demokratijos bangą. Demokratizacijos dvilypė prigimtis – valdžios suteikimas žmogui kaip piliečiui ir kaip vartotojui – leidžia paaiškinti, kodėl mažai kas drįsta kritikuoti vykstančią visuomenėje transformaciją“²¹. Demokratijos ir visuotinės komercializacijos sąryšio neišvengiamas socialinis padarinys – labai mažas socialinis pasitikėjimas valdžia. Kai nepasitikima valdžia, tai nepasitikima ir jos sukurtais teisės aktais²². Tai reiškia, kad Vakarų visuomenių sąmonę apvaldė komercializmas, kurio pa-

20 Taylor, Ch. *Autentiškumo etika*. Vilnius: Aidai, 1996, p. 25–34.

21 Kurnitzky, H. *Necivilizuota civilizacija*. Vilnius: Dialogo kultūros institutas, 2004, p. 37.

22 Закария, Ф., с. 241.

veikta šiuolaikinė demokratija jau nutolo nuo pilietinei visuomenei tarnaujančios demokratijos ir teisės sampratos.

Apibendrinami komercializmo paveiktos demokratijos įsitvirtinimą individų ir visuomenės sąmonėje turime konstatuoti, kad šiuolaikiniame pasaulyje pagrindiniai liberaliosios demokratijos principai ir veiklos būdai vis dar siejami beveik vien tik su suverenos valstybės principais ir demokratinėmis institucijomis, kurios jau tinkamai neveikia. Todėl vis dažniau keliamas klausimas, kaip „priversti“ demokratiją „dirbti“? Nors JAV politologas F. Zakarija tvirtina, kad ne tik rinkos, bet ir demokratijos dereguliacijos keliu nueita per toli, kad iškilo būtinybė demokratiją paversti saugia pasauliui²³, bet neaišku, kaip šią problemą išspręsti. Jos sprendimą šalies mastu vis labiau komplikuoja vartotojiškos visuomenės globalizacija, siejama tik su žmogaus teisių įgyvendinimu. Tačiau jų gali nepakakti, nes globalizacijos sąlygomis mažėja valstybės vaidmuo: „instrumentinę nacionalinės valstybės galią iš esmės pakirto pagrindinių ekonominės veiklos formų globalizacija, medijų ir elektroninės komunikacijos globalizacija, nusikalstamumo globalizacija, socialinio protesto globalizacija ir tarptautinio terorizmo pavidalu besireiškianti maišto globalizacija“²⁴. Todėl neatsitiktinai Vytautas Radžvilas pabrėžia, kad „turime mąstyti, ar šitame pasaulyje mes dar esame žmonės“²⁵.

3. Teisinės kultūros vaidmens mažėjimas komercializuotos demokratijos ir globalizacijos ryšio sąlygomis

Z. Baumanas atskleidė, kad globalizacija ir lokalizacija yra vienu metu tą pačią visuomenę veikiančios sąlygos, kurias mūsų atitinkamas veikimas ar neveikimas gali paversti mūsų susivienijimo arba išsiskaidymo sąlygomis. Be abejonės, šie procesai yra socialinės struktūros ilgalaikės transformacijos šaltinis, nes iš jo sklindanti galia dėl silpnos nacionalinės bendruomenės bendrosios kultūros raiškos ir nepakankamai kryptingo socialinio aktyvumo bei vienybės gali virsti stichiška socialinės struktūros elementų dar didesnę susiskaidymą skatinančia jėga. Bet gali būti ir priešingai, kai nacionalinės bendruomenės bendroji kultūra su jos elito pastangomis globalizacijos poveikius „panaudoja“ tautai modernizuoti ir bendrajai kultūrai stiprinti. Šiuo atveju reikia pabrėžti, kad kalbame apie socialinio lygmenų aktyvumą, kuris nėra vien individų aktyvumų suma, o yra jų kūrybinės energijos socialinė koncentracija, nukreipta siekti ilgalaikių socialinių tikslų. Bet kai valstybė, kuri turėtų būti individų kūrybinės energijos socialinė koncentracija, „užmiršta“ pagrindinį savo nacionalinės politikos uždavinį – puoselėti tautą, tai globalizacijos globalizuojantis poveikis virsta lokalizuojančiu, t. y. ardančiu tautos socialinę struktūrą. Tautos socialinės struktūros „efektyvumas darosi vis mažesnis, kai <...> socialinės struktūros elementai disocijuojasi. Kraštutiniu atveju (socialinio

23 Plačiau žr.: Šlapkauskas, V. Pasitikėjimas – teisės socialinio veiksmingumo veiksnys. *Jurisprudencija*. 2002, 24(16): 184–195.

24 Закария, Ф., p. 264–285.

25 Castells, M. *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra. Tapatumo galia 2*. Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2006, p. 291.

elgesio) numatomumas yra minimalus ir įsigali tai, kas gali būti pavadinta anomija arba kultūriniu chaosu²⁶. Anomija – tai socialinių santykių, visuomenės socialinės integracijos sutrikimas dėl dorovinių, teisinių normų nesilaikymo didelių socialinių, politinių, ekonominių krizių laikotarpiais (E. Diurkheimas). Tačiau anomija stiprėja ir tokiomis sąlygomis, kai visuomenė mažai rūpinasi individų moraliniu veidu²⁷, t. y. kai laisvės ribų plėtimo neremia aukščiausių idėjų, socialinių vertybių puoselėjimu. Tai reiškia, kad tik atitinkamas bendrosios kultūros (socialinio elgesio modelių) stiprumas gali padėti sėkmingai absorbuoti globalizacijos poveikius. Kitaip tariant, poliarizuojantys globalizacijos ir „lokalizacijos“ procesai labiau neigiamai nei teigiamai paveiks nedideles ir silpnai sutelktas (silpnos socialinės kontrolės) visuomenes. Visai tikėtina, kad bendrosios kultūros puoselėjimu sutelktos visuomenės sugebės neutralizuoti arba bent susilpninti globalizacijos ir „lokalizacijos“ procesų ardomąjį poveikį socialumui.

Metareguliacinis šiuolaikinės teisės vaidmuo. Socialinės struktūros elementų disociaciją stabdo ir riboja trys socialinės institucijos – moralė, religija ir teisė. Šios socialinės institucijos turi užtikrinti socialinės struktūros elementų kaip vienos visuomenės rišlumą, jos stiprumą. Tiksliau tariant, skirtingu istoriniu laikotarpiu kiekvienos visuomenės vertybinio stuburo stiprumą išreiškė moralės, vėliau religijos, o dabar teisės kaip socialinės institucijos stiprumas. Nors visuomenėje vienu metu funkcionuoja daug socialinio reguliavimo sistemų, „prižiūrinčių“ bendrų apribojimų laikymąsi, bet XX a. antrojoje pusėje Vakarų visuomenėse išsiplėtė teisės reguliacinis vaidmuo. Žmogaus teisių ir laisvių apsaugos pagrindu teisė vis labiau atlieka daugumos socialinių santykių metaregulatoriaus (išplėstas reguliavimas) vaidmenį, t. y. įsiskverbia į kitų socialinių reguliatorių sritis. Socialinių santykių juridizacijos procesas intensyvėja, nes teisės metareguliacinį vaidmenį stiprina Vakarų civilizacijoje besiklostantys nauji reguliaciniai principai. Tai iliustruoja XX a. pabaigoje išryškėjęs Europos šalių sąjūdis integracijos modelio – vaisingo bendradarbiavimo, abipusės integracijos ir nepaliaujamo svyravimo – linkme²⁸. Vaisingas bendradarbiavimas, abipusė integracija ir nepaliaujamas svyravimas yra naujai besiklostantys reguliaciniai principai, kurie sąveikauja su senaisiais Vakarų civilizacijoje vyravusiais reguliaciniais principais, pavyzdžiui, absoliučiu individo iškėlimu virš visuomenės, ideologiniu dualizmu (įvairios priešpriešos), tikėjimo ir valdžios atskyrimo legitimacija, ir transformuoja jų socialinę reikšmę. Šiame procese teisė kaip pagrindinė socialinio reguliavimo sistema vis labiau subordinuoja kitas socialinio reguliavimo sistemas, todėl silpnėja jų normatyvinė konkurencija, persitvarko jų vidinis rišlumas.

Naujų reguliacinių principų formavimosi procese keičiasi teisės socialinis vaidmuo: šiuolaikinė visuomenė turi naujai įsisąmoninti teisę kaip socialinę instituciją, o ne vien kaip socialinio valdymo instrumentą. Tačiau teisės kaip socialinės institucijos suvokimą

26 Radžvilas, V. [siurbiantis globalizmo sūkurys: mitas ar realybė [interaktyvus]. Vilnius 2008-03-27 [žiūrėta 2008-03-27]. <www.lrytas.lt>.

27 Mertonas, R. Socialinė struktūra ir anomija. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*. 1997 (1): 83–84.

28 Масионис, Дж. *Социология*. 9-е издание. [Masionis, D. *Sociology*]. Санкт-Петербург: Питер, 2004, с. 163.

riboja įsitvirtinusi ir dar labai gajį teisės kaip valdžios galios įrankio idėja²⁹, kuri valdžios institucijos linkusios suabsoliutinti³⁰. Valdžios institucijos nebemano, kad teisė veiksminga dėl jos ryšio su tautos papročiais. Teigiama priešingai: teisės veiksmingumas kyla iš politinės jėgos koncentracijos. Moderni teisinė sistema suprantama kaip ypatingas valdžios galios mechanizmų rinkinys, naudojantis racionaliai išplėtotą teisinę doktriną, kurią kuria, aiškina ir taiko specializuotos valstybės teisinės įstaigos. „Tokios“ teisinės sistemos kontekste teisės (kaip valstybės įstaigų taikomos normos sprendimams priimti) ir socialinės moralės (kaip plačiojoje visuomenėje faktiškai egzistuojantys mąstymo ir elgesio modeliai) ryšiai žmonių sąmonėje atrodo silpnėjantys ir galų gale išnykstantys. Įstatymų leidėjams ir eiliniams piliečiams teisė vis labiau virsta grynai techniniu reguliavimu, kuriam dažniausiai trūksta aiškaus moralinio elemento³¹.

Demokratijos raidos sąlygomis teisės gyvybingumas labiau turėtų kilti iš bendruomeniškos organizacijos ir teisės ryšio nei iš valstybės ir įstatymo ryšio. Kitaip tariant, teisė turėtų „atsirasti“ ne tik kaip legitimiško teisėkūros subjekto valios rezultatas, bet ir kaip socialinio elgesio taisyklės, kurios savaime susiklosto kintančios socialinės sąveikos erdvėje ir kurias sankcionuoja teisėkūros subjektas. Visada turime atminti, kad „socialinė sąveika yra kryptingas procesas, kurį nuolatos kreipia socialinė struktūra“³². Socialinio elgesio taisyklės įsitvirtina visuomenėje ir socialinėse grupėse ne tik įstatymo, bet kitomis teisės formomis – teisingumu, papročiais, precedentais. Bet kai silpnos valstybės teisėkūra ir teisės normų įgyvendinimas yra priemonė ne visos visuomenės socialinei integracijai stiprinti, o vien atskirų socialinių grupių ir individų interesams tenkinti, tai ne tik visuomenėje neprigyja įstatymo numatytos bendro elgesio taisyklės, bet ir žalojama visuomenės teisinė sąmonė. Visuomenė atpratinama puoselėti socialinio elgesio kultūrą, kuri yra socialinės kontrolės būdų visuma. Tik nešališka teisė visuomenėje savaime tampa jos socialinės kontrolės pagrindu, kuris apima ir valstybinę kontrolę.

Socialinės struktūros ir teisės ryšio stiprinimo galimybės. Socialinės struktūros ir teisės ryšį galima stiprinti tik puoselėjant visuomenės socialinio elgesio kultūrą. Tai vienas svarbiausių tautos lyderių ir jos elito veiklos uždavinių. Šiuolaikinėje visuomenėje dauguma socialinio elgesio taisyklių turi teisinę reikšmę. Tai reiškia, kad vertinant teisinio elgesio kokybę turime vartoti teisinės kultūros sąvoką, kurią suprantame dvejopai: 1) objektyviu požiūriu – tai žmogaus ir visuomenės sukurti veiklos produktai, jos formos ir sistemos, kurių funkcionavimas leidžia kurti, naudoti ir perteikti materialines ir dvasines vertybes; 2) subjektyviu požiūriu – tai žmogaus tobulumo laipsnis, pasiekimas kurioje nors mokslo ar veiklos srityje; išprusimas. Kultūros tyrinėtojai dažniausiai pabrėžia objektyvų požiūrį į kultūrą ir bendrosios kultūros neatsiejamą ryšį su socialine organizacija. Vis dėlto būtina pabrėžti, kad demokratijos sąlygomis aktualizuojasi subjektyvė kultūra: tai subjekto išlavintų sugebėjimų atpažinti ir naudoti visuomenės sukurtą vertybių ir normų sistemas bei savo elgesį grįžti socialinio elgesio standartais ir

29 Kavolis, V. Samprotavimai apie kultūrų rišlumą. *Kultūros barai*. 1998, 8-9: 2-3.

30 Cotterrell, R. *Teisės sociologija. Įvadas*. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 64.

31 Šlapkauskas, V. Instrumentinio požiūrio į teisę absoliutinimas ir jo kritika. *Jurisprudencija*. 2006, 4(82): 84-85.

32 Cotterrell, R. *Teisės sociologija. Įvadas*. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 66.

normomis lygis. Žmoniškoji laisvė grindžiama kultūra ir tuo radikaliai skiriasi nuo gamtinės laisvės. Todėl žemas subjektinės kultūros lygis dažniausiai yra viena svarbiausių demokratijos silpimo priežasčių.

Todėl neatsitiktinai A. Vaišvila pabrėžia abu požiūrius į teisinę kultūrą. „Objektiniu požyriu teisinė kultūra – tai visuma žmogaus sukurtų teisinių priemonių ir procedūrų, skirtų savo elgesiui norminti, socializuoti. Į jos apimtį tada patenka visa teisinė sistema: teisinės idėjos (doktrina), teisėkūros procedūros, teisės normos, teisinė santykių apdorojimo technika, teisės sistema, teisiniai santykiai, taip pat valstybė su savo teisėkūros ir teisėsaugos institucijomis bei jų funkcijomis, ir patenka tik todėl, kad tai yra žmonių kūriniai, skirti tų pačių žmonių tarpusavio santykiams sukultūrinti, daryti juos tinkamus kiekvieno asmens saugumui ir gerovei garantuoti. < ... > Bet pačios šios teisinės priemonės savaime neveikia. Kad jos realiai socializuotų žmonių elgesį, jas reikia susieti su konkrečiu žmogaus, kuriančio tą sistemą ir ja besinaudojančio, sąmone. Tada sakome, kad teisinė kultūra įgyja subjektinę prasmę, nes teisinė sistema virsta konkrečiu asmens teisių saugos ir įgyvendinimo priemonių sistema, kadangi tik šios gynybos atžvilgiu išryškėja visi teisinių priemonių privalumai ir trūkumai“³³. Labai svarbu pabrėžti šią jungtį, nes galima sukurti aukšto lygio teisinių priemonių sistemą, kuri gali būti neveiksminga vien todėl, kad žmonės nesugeba arba nenori ja naudotis. Todėl demokratinės valstybės turi organizuoti ir plėtoti visuomenės teisinį švietimą, steigti teisinio konsultavimo centrus, galinčius nemokiems klientams teikti nemokamas teises paslaugas. Tačiau ši procesą riboja nacionalinės valstybės silpnėjanti galia.

Žmogaus teisės ir pareigos kaip socialinės struktūros atributai. Žmogaus teisės suprantamos kaip socialinio saugumo ir individualios laisvės santykio standartas, kuris įgyvendinamas teisinėmis priemonėmis. Žmogaus teisių teisinio statuso įtvirtinimas tarptautinės teisės mastu turėjo dvejopos praktinės reikšmės:

1. Žmogaus teisės suprantamos kaip politinio mąstymo pagrindas ir politinio konsultavimo įrankiai. Tiksliau tariant, žmogaus teisės suprantamos kaip individo ir valstybės ryšį reguliuojantys įrankiai, kuriais siekiama išvengti individo žmogiškojo orumo pažeidimo.

2. Žmogaus teisių teisinį statusą galima suprasti kaip įteisintą (privalomą) socialinės moralės minimumą. Šiuo atveju žmogaus teisės suprantamos kaip individo ir individo ryšį reguliuojantys įrankiai, kuriais apibrėžiamas bendro žmogaus orumo turinys. Moderniojo politinio mąstymo požyriū „privalomas socialinės moralės minimumas“ įpareigoja labai daug dėmesio skirti žmogaus teisių įgyvendinimui, bet kita vertus, liberalizmo politinė filosofija skatina vengti viešai kalbėti apie didesnes moralines pareigas, viršijančias žmogaus teisių reikalavimus. Pamažu viešajame gyvenime užmirštami bet kokie aukštesni moraliniai įsipareigojimai, pranokstantys žalos nedarymą kitiems, nyksta svarstymai apie aukštesnį gerį.

Kai valstybė yra stipri, dėmesys kreipiamas į žmogaus teises kaip valstybinės galios ribojimo įrankį ir iš akiračio išleidžiamas „privalomas socialinės moralės minimumas“. Dažniausiai net nekeliama prielaida, kad „privalomo socialinės moralės minimumo“

gali nepakakti siekiant užtikrinti individų santarvę silpstančiose valstybėse ir individų laisvės galimybių didėjimo sąveikoje. Tokia mintis gali atrodyti nerimtai, kaip neturinti empirinio pagrindo.

Labai retai susimąstoma, kad realus žmogaus teisių ir laisvių įgyvendinimas turi būti siejamas su atitinkamų socialinių vertybių sistemos puoselėjimu ir žmogaus pareigų atlikimu. Verta prisiminti, kad mažiausias socialinės sistemos vienetas yra vaidmuo, t. y. toks veikėjo orientacijos struktūrinis fragmentas, kuris nulemia ir konstruoja jo dalyvavimą interakcijos procese. Pavyzdžiui, T. Parsonsas pabrėžia, kad socialinės sistemos funkcionavimo principinis mechanizmas yra vaidmenys ir vaidmenų konsteliacija³⁴. Nors individų teisės imta absoliutinti XX a. aštuntajame dešimtmetyje, bet tik globaliniai pokyčiai išryškino žmogaus pareigų problemą. Pavyzdžiui, šiuolaikinės globalizacijos civilizavimo ir demokratizavimo galimybes analizuojantis liberalusis internacionalizmas remiasi prielaida, kad pasaulinio valdymo etika – „bendros teisės ir pareigos“ gali globalizaciją stumti link jos demokratizavimo ir civilizavimo³⁵. Todėl labai svarbu apibrėžti žmogaus teisių ir pareigų reikšmę socialinės struktūros sampratos požiūriu.

Pagrindinės žmonių santykių raiškos formos – bendravimas, bendradarbiavimas, rungtyniavimas ir konfliktas. Socialinės moralės vertybes ir normas puoselėjančioje visuomenėje individai bendrauja, bendradarbiauja, rungtyniauja ir net konfliktuoja laikydamiesi atitinkamų vertybių ir socialinių normų, kurias išreiškia visuomenės ir jos socialinių grupių kultūra. Tai socialinė sąveika – procesas, kuriuo žmonės veikia ir kuria tikrovę, kurioje mes gyvename. Socialinė sąveika yra kryptingas procesas, nes jį nuolat krepia socialinė struktūra. Kitaip tariant, socialinė struktūra nuolat vienokiais ar kitokiais būdais „kontroliuoja“ tikrovės kūrimą taip, kad būtų užtikrintas socialinis saugumas ir socialinės egzistencijos tęstinumas.

Socialinės struktūros „statybinė medžiaga“ yra socialiniai statusai ir juos atitinkantys socialiniai vaidmenys. Socialinis statusas – tai individo padėtis visuomenėje, kurią jis užima kaip kurios nors socialinės grupės atstovas ir kuri susieta su kitomis padėtimis per teisių ir pareigų sistemą. Socialinis statusas įgyvendinamas atliekant socialinį vaidmenį. Socialinis vaidmuo – tai socialinio elgesio modelis, kuriuo įgyvendinamas socialinis statusas. Kiekvienas socialinio elgesio modelis sudarytas iš atitinkamų teisių ir pareigų. Taigi teisės ir pareigos yra neatimamos socialinės struktūros savybės – atributai.

Šiuolaikinėje visuomenėje žmogus yra aukščiausia vertybė, todėl visi statusai turi bendrą pagrindą – žmogaus statusą. Visuomenėje socialiniai statusai gali egzistuoti atsietai nuo konkrečių žmonių. Todėl galima į juos pažvelgti teisinio subjektiškumo požiūriu: socialinis statusas yra leidimas įgyti subjektingą teisę. Savo gimimu žmogaus socialinį statusą užėmęs individas „gauna leidimą“ atlikti žmogaus socialinį vaidmenį – įgyvendinti žmogaus teises ir pareigas. Teisiniu požiūriu socialinis vaidmuo – tai individo sugebėjimas tinkamai įgyvendinti su socialiniu statusu susijusias teises ir pareigas. Taigi žmogaus vaidmens atlikimas reikalauja iš kiekvieno individo tam tikrų sugebėjimų, kurie apima ir šį sugebėjimą: žmogaus pareigų vykdymu tinkamai naudotis subjektinėmis žmogaus teisėmis. Todėl socializacijos procese vaikai turi išmokti save suprasti

34 Vaišvila, A. *Teisės teorija*. Vilnius: Justitia, 2004, p. 457–458.

35 Parsons, T.; Shils, E. A. *Toward General Theory of Action*. Cambridge: Mass, 1951, p. 23.

kaip žmogų ir tinkamai atlikti žmogaus vaidmenį. Žmogaus vaidmens išmokymas yra sudėtingas procesas, kurį esmingai komplikuoja tai, kad žmogaus statusą teisingumo lygmeniu apibrėžia tik žmogaus teisės ir laisvės. Tai reiškia, kad be aiškių žmogaus pareigų atlikimo subjektinis žmogaus teisių ir laisvių praktikavimas vartotojiškoje visuomenėje ne tik nesukuria pakankamų kultūrinių sąlygų individui formuotis kaip visiškai žmogiškai asmenybei, bet ir jos yra pakankamos formuotis egoistiniam žmogui.

Aukštesnės socialinio gyvenimo kokybės kūrimo procese vis labiau aktualizuojasi visuomenės narių savirealizacijos – asmeninės laisvės ribų plėtimo poreikis. Tai paaiškina A. Maslowo vertybių piramidė. Bet šio poreikio įgyvendinimą pavojinga suabsoliutinti, t. y. jį atskirti nuo stipresnių ir evoliuciškai anksčiau atsirandančių poreikių, kurių nuolatinis įgyvendinimas yra būtina sąlyga įgyvendinti aukštesnius asmenybės poreikius. „Tik disciplinuotam ir atsakingam žmogui mes galime pasakyti: daryk kaip nori, ir galbūt viskas bus gerai.“³⁶ Taigi teisės kaip socialinės institucijos puoselėjimas visuomenėje yra būtina individo žmoniškumo auginimo (socializacijos) aplinka, tik joje gali susiformuoti pakankamai aukšta subjektinė kultūra.

Žmogaus teisiųjų pareigų apibrėžties nebuvimas nėra aktualus tose visuomenėse, kurios puoselėja socialinės moralės vertybes ir normas. Ši situacija paaiškinama paprastai: socialinė struktūra sukonstruota ir konstruojama ne tik iš teisiųjų teisių ir pareigų, bet ir iš socialinių neteisiųjų normų, kurios dažniausiai suprantamos kaip pareigos. Tačiau socialinės moralės nusilpimo atveju žmogaus teisiųjų pareigų apibrėžties nebuvimas ir jų neatlikimas tampa giluminiu socialinės struktūros griovimo veiksmu. Tai ypač svarbu įsisąmoninant žmogaus teises kaip socialinio saugumo ir individualios laisvės santykio standartą. Šis standartas yra trapus, nes žmogaus teisiųjų absoliutinimas iš lėto ardo socialinę struktūrą ir dėl to mažėja socialinis saugumas. Jo sumažėjimą visuomenė pastebi tik iškilus akivaizdžioms grėsmėms jos egzistencijai.

Išvados

1. Teisė yra socialinė institucija, kurią išreiškia du sandai – žmonių bendrija ir jos puoselėjamų privalomo socialinio elgesio taisyklių visuma. Tuo pabrėžiamas žmonių bendrijos ir teisės ryšys: teisė yra ne tik atitinkamos žmonių bendrijos kultūros padarinys – bendros socialinio sugyvenimo (socialinės tvarkos) taisyklės, bet ir veiksnys, nuolatos kreipiantis socialinį sugyvenimą (socialinės tvarkos raidą) taip, kad išliktų pati bendrija. Teisės kūrimo ir įgyvendinimo būklė visada daro grįžtamąjį poveikį visuomeni – ją stiprina arba silpnina. Todėl teisės kaip socialinės institucijos visuomenėje yra tik tiek, kiek pati visuomenė puoselėja privalomo socialinio elgesio kultūrą.

2. Teisiųjų taisyklių privalomumas susiklosto socialinio saugumo poreikio įgyvendinimo procese. Socialinio saugumo poreikio įgyvendinimas grindžiamas socialinio elgesio reguliarumu, leidžiančiu numatyti ir projektuoti socialinių santykių dalyvių elgesį. Bendruomeni (visuomeni) įsisąmoninant socialinio elgesio reguliarumo ir taikios socialinės egzistencijos ryšį, stiprėja teisinė jo apsauga, numatant neigiamas socialines

36 Maslow, A. *Psichologiniai duomenys ir vertybių teorija. Gėrio kontūrai*. Vilnius: Mintis, 1989, p. 351.

sankcijas už atitinkamų socialinio elgesio modelių (normų) pažeidimą. Būtent aukštas privalomo socialinio elgesio reguliarumas ir numatomumas yra visuomenės egzistencinio saugumo, tikėjimo bendromis vertybėmis ir socialinio pasitikėjimo pagrindas.

3. Teisės kaip socialinės institucijos vaidmenį komercializmo apimtoje demokratinėje visuomenėje silpnina:

3.1. Mažas visuomenės narių pasitikėjimas valstybe ir jos sukurtais teisės aktais. Vartotojiška visuomenė formuojasi kaip demokratijos ir rinkos sąveikos padarinys. Tokios visuomenės svarbiausi bruožai yra individualizmas ir instrumentinis protas, kurių išsiviešpatavimas demokratinės valdžios institucijose pakeičia pačių institucijų paskirtį. Todėl demokratijos ir visuotinės komercializacijos sąryšio neišvengiamas socialinis padarinys – labai mažas socialinis pasitikėjimas valdžia ir jos sukurtais teisės aktais. Tai reiškia, kad Vakarų visuomenių sąmonę apvaldė komercializmas, kurio paveikta šiuolaikinė demokratija jau nutolo nuo pilietinei visuomenei tarnaujančios demokratijos ir teisės sampratos. Teisinių reikalavimų įgyvendinimas yra siejamas ne su pilietinės visuomenės vertybėmis, bet su subjektyvių interesų tenkinimu rinkos sąlygomis.

3.2. Valstybės vaidmens mažėjimas globalizacijos sąlygomis. Vartotojiškos visuomenės globalizacija yra siejama su žmogaus teisėmis, kurių įgyvendinimą turi užtikrinti valstybė. Tačiau jų gali nepakakti, nes globalizacijos sąlygomis mažėja valstybės – objektinės teisės įgyvendinimo garanto vaidmuo. Todėl demokratinėje visuomenėje naujai iškyla subjektyvės teisinės kultūros ir jos ugdymo problema. Mažėjant valstybės vaidmeniui nepakankamai išsąmoninamas subjektyvės teisinės kultūros vaidmuo, nes vis akivaizdžiau judame link socialinės struktūros irimo ir socialinio elgesio numatomo mažėjimo. Pasaulinė finansų krizė yra socialinio elgesio, pavyzdžiui, bankininkų trumparegiško elgesio, pavyzdys. Todėl labai svarbu pabrėžti objektinės ir subjektyvės teisinės kultūros jungtį, nes galima sukurti aukšto lygio teisinių priemonių sistemą, kuri gali būti neveiksminga vien todėl, kad žmonės nesugeba arba nenori ja naudotis. Todėl demokratinė valstybė turi skirti daug išteklių visuomenės teisiniui švietimui organizuoti ir plėtoti.

3.3. Socialinė restruktūrizacija, kai žmogaus teises įgyvendinamos neatliekant žmogaus pareigų arba nepuoselėjant socialinės moralės normų. Socialinės struktūros „statybinė medžiaga“ yra socialiniai statusai ir juos atitinkantys socialiniai vaidmenys. Liberalios demokratijos visuomenėje žmogus yra aukščiausia vertybė, todėl visi statusai turi bendrą pagrindą – žmogaus statusą. Savo gimimu žmogaus socialinį statusą užėmęs individas „gauna leidimą“ atlikti žmogaus socialinį vaidmenį – įgyvendinti žmogaus teises ir pareigas. Žmogaus vaidmens atlikimas reikalauja iš kiekvieno individo sugebėjimų žmogaus pareigų vykdymu tinkamai naudotis subjektyvėmis žmogaus teisėmis. Todėl socializacijos procese vaikai turi išmokti save suprasti kaip žmogų ir tinkamai atlikti žmogaus vaidmenį. Žmogaus vaidmens išmokimą esmingai komplikuoja tai, kad žmogaus statusą teismo lygmeniu apibrėžia tik žmogaus teisės ir laisvės. Tai reiškia, kad be aiškių žmogaus pareigų atlikimo subjektyvės žmogaus teisių ir laisvių praktikasavimas vartotojiškoje visuomenėje nesukuria pakankamų kultūrinių sąlygų individui formuotis kaip visiškai žmogiškai asmenybei, bet kita vertus, jos yra pakankamos formuotis egoistiniam žmogui. Ši problema nėra aktuali visuomenėms, kurios puoselėja socialinės moralės vertybes ir normas.

Literatūra

- Bauman, Z. *Globalizacija: pasekmės žmogui*. Vilnius: Strofa, 2002.
- Bell, D. *Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai*. Vilnius: Alma littera, 2003.
- Berger, P.; Luckmann, Th. *Socialinės tikrovės konstravimas*. Vilnius: Pradai, 1999.
- Berger, P. L. *Sociologija. Humanistinis požiūris*. Kaunas: UAB „Litera“, 1995.
- Berman, H. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Pradai, 1999.
- Castells, M. *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra. Tapatumo galia 2*. Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2006.
- Cotterrell, R. *Teisės sociologija. Įvadas*. Kaunas: Dangerta, 1997.
- Hayek, Fr. A. *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. I: Taisyklės ir tvarka*. Vilnius: Eugrimas, 1998.
- Cultures beyond the Earth*. Harkins, A. M.; Maruyama, M. (eds.). New York: Random House, 1975.
- Held, D.; McGrew, A.; Goldblatt, D.; Perraton, J. *Globaliniai pokyčiai: politika, ekonomika ir kultūra*. Vilnius: Margi raštai, 2002.
- Huntington, S. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Oklahoma City: University of Oklahoma Press, 1991.
- Kavolis, V. Samprotavimai apie kultūrų rišlumą. *Kultūros barai*. 1998, 8–9.
- Kurnitzky, H. *Necivilizuota civilizacija*. Vilnius: Dialogo kultūros institutas, 2004.
- Maslow, A. *Psichologiniai duomenys ir vertybių teorija. Gėrio kontūrai*. Vilnius: Mintis, 1989.
- Mertonas, R. *Socialinė struktūra ir anomija. Sociologija. Mintis ir veiksmai*. 1997, 1.
- Parsons, T.; Shils, E. A. *Toward General Theory of Action*. Cambridge: Mass, 1951.
- Parsons, W. *Viešojo politika*. Vilnius: Eugrimas, 2001.
- Penn, M. J.; Zalesne, E. K. *Microtrends: The Small Forces behind Today's Big Changes*. New York: Grand Central Publishing, 2007.
- Radžvilas, V. *Įsiurbiantis globalizmo sukūrymas ar realybė [interaktyvus]*. Vilnius, 2008-03-27 [žiūrėta 2008-03-27]. <www.lrytas.lt>.
- Šlapkauskas, V. Instrumentinio požiūrio į teisę absoliutinimas ir jo kritika. *Jurisprudencija*. 2006, 4(82).
- Šlapkauskas, V. Pasitikėjimas – teisės socialinio veiksmingumo veiksnys. *Jurisprudencija*. 2002, 24(16).
- Taylor, Ch. *Autentiškumo etika*. Vilnius: Aidai, 1996.
- Vaišvila, A. *Teisės teorija*. Vilnius: Justitia, 2004.
- Валлерстайн, И. *Конец знакомого мира. Социология XXI века [Valerstein, I. The End of the World as We Know It. Sociology for the Twenty-First Century]*. Москва: Логос, 2004.
- Закария, Ф. *Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами [Zakarija, F. The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad]*. Москва: Ладомир, 2004.
- Масионис, Дж. *Социология [Masionis, D. Sociology]*. 9-е издание. Пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2004.
- Фукуяма, Фр. *Великий разрыв [Fukujama, F. The Great Disruption]*. Москва: Издательство АСТ, 2003.
- Фукуяма, Фр. *Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке [Fukujama, F. State Building. Governance and World Order in the Twenty-First Century]*. Москва: Хранитель, 2006.

DETERIORATION OF LAW AS A SOCIAL INSTITUTION: THE IMPACT OF COMMERCIALIZED DEMOCRACY

Vytautas Šlapkauskas

Mykolas Romeris University, Lithuania

Summary. *The present article aims to show the effects that the coalescence of liberal democracy and globalisation has on the law as a social institution. The law as a social institution is one of the key foundations for the social integration of modern society, which is why we may suggest a reasonable assumption that the role of the law in modern Western societies should be growing in significance. However, the coalescence of liberal democracy and globalisation is a consequence of the evolution of modern Western civilisation and the main context of its further development that gives feedback to the very development process. The analysis of the crisis of the financial capital makes us question the previous assumption because the essence of the law as a social institution lies not in its legal regulation but in its self-regulation that should increase the society's trust in different institutions, including the financial capital.*

The present research makes an attempt to answer the following questions: 1) what is the traditional role of the relationship between society and the law as a social institution? 2) what are the most important social consequences of the coalescence of liberal democracy and globalisation? 3) what is the significance of the legal culture under the circumstances of the coalescence of liberal democracy and globalisation? These questions have determined the structure of this paper.

The first part of the article analyses the traditional interpretation of the relationship between society and the law as a social institution. On the basis of the varieties of the social order we have singled out the mechanisms of legal regulation and self-regulation. The law as a social institution is based on the mechanism of social and legal self-regulation. Under the circumstances of liberal democracy, social and legal self-regulation is a natural basis for legal regulation which is conditioned by government operations.

The second part of the article shows that consumer society is a social consequence of the coalescence of liberal democracy and the market. Consumer society emerges in the process of the commercialisation of democracy as the market values get hold of the collective social consciousness. The "new" society has exchanged social solidarity for competition beyond the boundaries of social morale. The impact of the coalescence of liberal democracy and globalisation on society is manifested in social disorganisation, the deterioration of cultural values and norms of social behaviour. Market-oriented social models based on profit-making and unrestrained greed take root in society.

The third part of the article shows that the role of the law as a social institution is not increasing, but the role of legal positivism is. On the basis of legal positivism the law enhances its regulatory function because the law gradually penetrates the areas of other social regulators. However, the role of the law as a social institution does not gain significance because the gulf between the object-oriented and subject-oriented legal cultures gets wider. In

other words, commercialised democracy has a negative effect on the law as a social institution that should encourage society's trust in legal institutions. Thus, there is an opposite process at work: the role of the social self-regulation of the law and society's trust in it is decreasing.

Keywords: *social institution, law as a social institution, commercialized democracy, market, globalisation.*

Vytautas Šlapkauskas, Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Teisės filosofijos katedros profesorius. Mokslinių tyrimų kryptys: teisės sociologija ir valstybės teisės politika.

Vytautas Šlapkauskas, Mykolas Romeris University, Faculty of Law, Department of Legal Philosophy, professor. Research interests: the sociology of law and the state policy of law.